

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ

Наталія Костусяк

УДК 811.161.2'367.625'367.623

СИНТАКСИЧНА ВІДДІЄСЛІВНА АД'ЕКТИВАЦІЯ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Запропоновано різноаспектне дослідження спрямованих в ад'єктивну сферу дієслів, визначено спільні та відмінні граматичні ознаки власне-прикметників і вжитих в атрибутивній сфері дієслівних лексем; з'ясовано умови ад'єктивної інфінітивних форм; схарактеризовано граматичну та значеннєву палітру опорних субстантивів, розглянуто семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні ознаки віддієслівних прикметникових компонентів, зацентовано на їхніх морфологічних категоріях.

Ключові слова: дієслово, прикметник, транспозиція, ад'єктивнація, семантико-синтаксичні відношення, формально-синтаксичні зв'язки.

Виформуване в лінгвістичній парадигмі тлумачення терміна *транспозиція* останнім часом дещо розширило свої межі. Досліджуючи розглядану граматичну універсалью, науковці намагаються виробити й застосувати новітні методики її аналізу, створити типологію транспонованих одиниць, описати їх у різних аспектах. З-поміж усього різноманіття лінгвістичних інтерпретацій ще й досі не втрачає актуальності студіювання дериватів на тлі синтаксичного ярусу мови, що дає змогу зацентувати не тільки на зміні їхньої синтаксичної ролі, а й на функційному призначенні вторинних мовних знаків, особливостях поєднання їх з іншими компонентами реченнєвих побудов, формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному та комунікативно-прагматичному потенціалі. Зазначені орієнтири є знаковими для праць функційно-категорійного спрямування, що відрізняються від традиційних досліджень, у яких транспоновані компоненти найчастіше інтерпретовано тільки у формально-синтаксичній площині. Традиційна і новітня концепції різняться також обсягом застосовуваного поняттєвого апарату на позначення різноманітних синтаксичних зміщень. Згідно з узвичаєною теорією, синтаксичні зрушення слів, що зумовлюють модифікацію категорійного змісту, але не передбачають зміни їхньої семантики та морфологічного оформлення, розглядають у межах дериватології, зокрема морфолого-синтаксичного способу словотворення (Kovalyk 205–206; Plushch 35–36), конверсії (Ногрупух 126–127) чи кваліфікують як міжчастиномовні омоніми (Hlibchuk, Dobosevych). Відповідно до поширеної в традиції десятикомпонентної системи частин мови виділяють такі різновиди цього мовного явища: субстантивізацію (перехід в іменник), ад'єктивізацію (перехід у прикметник), адвербіалізацію (перехід у прислівник), прономіналізацію (перехід у займенник), нумералізацію (перехід у числівник), вербалізацію (перехід у дієслово), препозитивізацію (перехід у прийменник), кон'юнкціоналізацію (перехід у сполучник), партикуляцію (перехід у частку), інтер'єктивізацію (перехід у вигук) (“Suchasna ukrainska literaturna mova” 229–235, 276–278, 469–472, 529; Matsko 32–55; Plushch 36, 239–240, 300–301, 317–318; Hlibchuk, Dobosevych 393–400).

Принципово іншу типологію міжчастиномовних зсувів в українській мові пропонує І. Р. Вихованець. Виділяючи три ступені взаємопереходу слів – синтаксичний, морфологічний і семантичний, науковець наголошує: “Ці три ступені вказують на визначальну роль синтаксису у транспозиції частин мови і в їхніх семантико-синтаксичних модифікаціях. Відповідно до п'ятикомпонентної системи частин мови за синтаксичними, морфологічними і семантичними ознаками і відповідно до формування прислівника лише за двома граматичними ознаками (синтаксичними і морфологічними) можливі: а) синтаксична, морфологічна і семантична субстантивізація; б) синтаксична, морфологічна і семантична вербалізація; в) синтаксична, морфологічна і семантична ад'єктивізація; г) синтаксична і морфологічна адвербіалізація тощо” (Vykhovanets', Horodens'ka 28). Запропоновану І. Р. Вихованцем методологію дослідження транспозиційних змін у межах українських класів слів вважаємо актуальною й перспективною для докладного опису ад'єктивізації, зокрема її синтаксичного різновиду. У сучасній українській лінгвістиці розв'язанню порушеної проблеми присвячено низку праць, проте в них зазвичай розглянуто ад'єктивізацію крізь призму відіменникового синтаксичного творення (Kostusyak, “Syntaksychna ad'yektyvatsiya vidminkovykh form”; Kostusyak, “Syntaksychna prykmetnykova transpozyciya”; Mezhev), натомість на віддієслівному різновиді науковці зосереджують менше уваги (Vykhovanets' 81; Vykhovanets', Horodens'ka 285; Kul'babs'ka 354–355). З огляду на це мету праці вбачаємо в цілісному дослідженні спрямованих в ад'єктивну сферу дієслів. Реалізація поставленої мети зумовлює розв'язання таких завдань: 1) визначити спільні та відмінні граматичні ознаки власне-прикметників і вжитих в атрибутивній сфері дієслівних лексем; 2) схарактеризувати семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні ознаки віддієслівних прикметникових компонентів; 3) з'ясувати умови ад'єктивізації інфінітивних форм, проаналізувати значеннєву й категорійну специфіку опорних іменників, яким підпорядковані обрані за об'єкт дослідження мовні одиниці.

У сучасній українській мові, крім прикметників – первинних засобів експлікації атрибутивних синтаксем, у присубстантивну площину спрямовані неозначені форми дієслова. У лінгвістичній парадигмі їх

кваліфікують по-різному. Переважно зазначені мовні одиниці вважають початковими, позбавленими словозміни загальними дієслівними утвореннями, для яких характерні загальнодієслівні граматичні категорії виду і перехідності/неперехідності (“Suchasna ukrainska literatura mova” 423). Посилени акценти на функційно-синтаксичній та морфологічній спеціалізації інфінітива стали підґрунтям надання йому статусу своєрідної міжчастиномовної форми, іменниково-дієслівного перехідного утворення (Vykhovanets' 81–82). Ще більші семантико-граматичні модифікації виявляє інфінітив, спрямований у частиномовну зону прикметника. Принципова спільність транспозитивів такого штибу та власне-атрибутивів полягає в їхньому підпорядкуванні опорному субстантивові й функціонуванні в синтаксично ускладнених реченнях. Водночас варто зацентувати на деяких відмінностях первинних і вторинних маркерів атрибутивної сфери. По-перше, власне-прикметники значно частіше перебувають у препозиції щодо іменника, на протигагу їм утворені внаслідок ад'ективації інфінітиви стоять після опорного субстантива. Пор.: *Сосновий ліс перебирає струни* (Kostenko 108); *У кімнаті зависла дивна тиша...* (Kohut 24) і *Видно, надійшов наказ <...> знищити банду в сосняку* (Shklyar); *Тому команда холдингу інтелектуальних ініціатив охоче відгукується на запрошення представити свої проекти не тільки в мегаполісах, а й у невеликих містечках* (Den', 18. 07. 2016). По-друге, первинні носії статичної ознаки залежать від різних за походженням та лексичним значенням іменників, тоді як істотною рисою інфінітивів, що набули синтаксичних рис прикметника, є підпорядкування переважно віддієслівним лексемам. Пор.: *Зелений мох на древній стрісі заткали древні науки* (Kostenko 290); *Став накрапати ледачий осінній дощик* (Shklyar); *Тут мало відбутися весілля, і господарі потребували значної сусідської допомоги* (Kohut 7); *Поетія – це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі* (Kostenko 138) і *Якраз тоді надійшов наказ знищити Болбочана* (Shklyar); *Папа Римський Франциск прийняв запрошення відвідати Україну* (Den', 20. 11. 2015).

Вагомим чинником у дослідженні функційного потенціалу вказаних неозначених форм є визначення умов їхньої ад'ективації, вияв семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних ознак та категорійної специфіки цих компонентів. У такому разі доречно згадати апробовану й актуальну нині концепцію розмежування семантично елементарних простих речень, структурованих дієслівним предикатом та зумовленими його валентністю іменниками, і семантично ускладнених побудов, до складу яких входять компоненти, не прогнотовані ознаковим словом. Саме конструкції другого різновиду становлять основу функціонування валентно-незв'язаних атрибутивних синтаксем, найчастіше модельованих прикметниками. Одиниці такої ланки сполучуваності утворилися внаслідок згортання одного з простих речень, виконуючи роль його семантичного еквівалента. Зазначені трансформації стали передумовою переміщення прикметника в приіменниковий сектор і його абсолютного морфологічного підпорядкування опорному субстантивові: *Крихкий комод вивірчувала шашіль* (Kostenko 20) ← *Шашіль вивірчувала комод + Комод був крихкий; Вона боялась осені холодної...* (Kostenko 42) ← *Вона боялась осені + Осінь була холодна*. О. В. Кульбабська атрибутам аналізованого зразка надає статусу вторинних предикатом предикатно-атрибутивного типу (Kul'babs'ka 342). Перетворення такого різновиду відбуваються й за умови функціонування інфінітивів в ад'ективній сфері. Проте ці мовні одиниці є результатом дещо складніших трансформацій. Для визначення семантико-синтаксичної специфіки інфінітивів-атрибутивів доцільно вдатися до докладного аналізу всіх транспозиційних зміщень, притаманних цьому класу слів. По-перше, у сучасній українській мові неозначена форма дієслова за своєю природою є вторинним утворенням. Як слушно наголошує І. Р. Вихованець, “вихідною базою інфінітива виступають особово-часові та особово-способові форми дієслів” (Vykhovanets' 81). Транспозиція особового дієслова в інфінітив передбачає спрямування неозначених форм насамперед до двох сфер – іменникової та дієслівної. “Іменникове функціонування здійснюють синтаксичні позиції, а дієслівне – аналітичні синтаксичні морфеми або дієслівні модифікатори” (Vykhovanets' 82). Передумовою утворення інфінітива-атрибута є перебування цієї форми у сфері власне-дієслова, тобто в ролі складника предикатної синтаксеми, граматичну спеціалізацію якої увиразнює допоміжний компонент. Механізм утворення віддієслівних ад'ективів схематично можна зобразити так: особова форма дієслова-предикат → інфінітив-предикат → інфінітив-атрибут. Наприклад: *Назавтра гетьман поїхав до Чигирина...* (Den', 06. 02. 2009) → *Назавтра гетьман мусив (зміг) поїхати до Чигирина (Назавтра гетьманові треба (необхідно, потрібно, варто тощо) поїхати до Чигирина) → Назавтра в гетьмана виникла потреба (необхідність, можливість і т. ін.) поїхати до Чигирина*. Засвідчені в атрибутивній площині неозначені форми дієслова перебувають у звичній для власне-прикметників присубстантивній позиції, найчастіше присуб'єктній та приоб'єктній: *Бажання “поручатися” з экс-президентом – симптом давньої хвороби системи й угоди з власною совістю* (Den', 29. 06. 2016); *Чорний Ворон аж замилувався ними, навіть виникло дурне бажання продовжити їм на хвилинку-другу життя...* (Shklyar); *Здатність помічати людей у біді – показник зрілості суспільства* (Den', 15. 11. 2013); *Кризи не відмінюють бажання жити гідно* (Den', 13. 10. 2016); *Українцям відбили прагнення заглядати за “історичний горизонт”* (Den', 06. 10. 2015). На формально-синтаксичному підрівні такі інфінітиви виконують роль прислівних другорядних членів речення, пов'язаних із вторинними субстантивами підрядним зв'язком, зокрема його формою прилягання: *...людей значною мірою спонукало до дії також бажання захистити українську ідентичність, українську суб'єктність у світі* (Den', 12. 10. 2016); *...вміння Марії добре шити і вишивати дозволило родині вижити* (Den', 27. 06. 2014); *Канцлер Німеччини Ангела Меркель вважає, що Велика Британія повинна офіційно заявити про бажання покинути ЄС...* (Den',

12. 07. 2016); *Польща підтримує прагнення України встановити безвізовий режим з ЄС* (Den', 17. 09. 2011); *Прагнення пізнати Всесвіт народилося із тягу до Знання, із необхідності вийти за межі вузького маленького світу...* (Den', 13. 04. 2002); *Вміння Гаролда Лемба вигадувати пригоди майстер жанру альтернативної історії С. М. Стірлінг порівнював з умінням Мікеланджело писати картини* (Den', 20. 08. 2015); *Завжди ввізанавані роботи яскраво демонструють обдарованість художниці, дивовижну здатність бачити суть речей, характери людей* (Den', 16. 10. 2014); *Довгий час "обов'язок" доглядати за могилами брали на себе представники української діаспори* (Den', 04. 01. 2017); *Збільшення витрат на оборону в новому бюджеті США продиктоване бажанням президента Дональда Трампа відновити армію і забезпечити військовослужбовців необхідним обладнанням* (Den', 28. 02. 2017). Як засвідчують подані структури, формально-синтаксична амплітуда опорних похідних іменників не надто широка. У простих реченнях ці компоненти є підметами чи керованими членами речення. Подекуди натрапляємо на конструкції, де віддієслівні приєднано-відмінкові деривати, виконуючи функцію неузгодженого означення, реалізують транспозиційний зв'язок із прикметниками, наприклад: *У відповідь швидко з'явилися листівки із закликами не вірити московським катам...* (Shklyar). Структури такого різновиду мають ще більший ступінь змістового ущільнення, ніж попередні речення.

Важливо зацентувати, що в науковій літературі опорні слова, від яких залежать виражені інфінітивом атрибутивні синтаксеми, зазвичай обмежують саме утвореними від дієслова субстантивами: "У позиціях периферійних частин мови він (інфінітив. – Н. К.) трапляється за обмежених лексичних умов. Зокрема, в ад'єктивній синтаксичній позиції він стоїть тільки після віддієслівних іменників модального плану (бажання, вміння, прохання, наказ і под.)" (Vykhovanets' 81). Близькі міркування подано в академічній граматиці "Теоретична морфологія української мови" (Vykhovanets', Horodens'ka 285). О. В. Кульбабська дещо ширше представляє діапазон опорних субстантивів, яким підпорядковані атрибутивно вжиті інфінітиви. За її спостереженнями, інфінітив стає функційним еквівалентом прикметника при іменниках трьох груп: 1) "іменниках-назвах осіб за родом їх занять, здатністю до дії, вираженої інфінітивом, напр.: *Великий майстер втішати людей тепер мовчав; Бабуся була майстринею вишивати* та ін." (Kul'babs'ka 354); 2) ознакових абстрактних іменниках, що не корелюють з іншими частинами мови (слово *мовчати, мистецтво переконувати*); 3) "девербативах із модальним значенням (можливості ймовірності, бажання та ін.), а також із значенням стосунку суб'єкта до дії, яка є ознакою понять, властивостей, дій, співвідносних з явищами навколишнього світу" (бажання *піти, звичка виконувати, думка купити, надія побачити*) (Kul'babs'ka 354). Запропонована дослідницею інтерпретація значеннєвого потенціалу опорних слів, безперечно, актуальна й розширює відомі в лінгвістиці уявлення про змістову палітру аналізованих одиниць. Проте, на нашу думку, функційний потенціал присубстантивно вжитих інфінітивів потребує докладнішого опису, що забезпечить їхнє вивчення в контексті семантичного (глибинного) навантаження опорних іменників. Такий підхід уможливить чіткіше розмежування дієслів неозначеної форми, які структурують предикат у простому реченні, і тих, що виконують роль інших синтаксем, зокрема й атрибутивних.

Стосунок до транспозиційних процесів виявляють виділені О. В. Кульбабською одиниці першого різновиду, які функціонують із компонентами на кшталт *майстер, майстриня, мастак*. На нашу думку, у структурі *Бабуся була майстринею вишивати* та низці інших такого зразка, зокрема: *Драч – великий майстер писати сценарії* (Den', 14. 10. 2014); *Дмитро Гнатюк – майстер співати оперні партії; Трієр – мастак жонглювати стилями і темами та нехтувати нормами, також і ним самим вигаданими* (Den', 05. 10. 2000); *Він (Олексій. – Н. К.) мастак знайти все. Навіть цукерки* (Den', 14. 01. 2004) лексеми *майстер, майстриня, мастак* у контексті з інфінітивами виявляють послаблену узагальнену семантику предметності, яку великою мірою компенсує інфінітив. Тому доречніше їх уважати не власне-іменниками, а напівзв'язками в межах предикатних синтаксем. Статусу модальних модифікаторів дієслівного складеного присудка, зокрема "модальних відтінків значення здатності, схильності, можливості, неможливості та ін." ("Suchasna ukrainska literaturna mova" 159), цим одиницям надано в академічному виданні за редакцією І. К. Білодіда. Крім названих аналітичних засобів, предикативну сферу допомагає реалізувати функційно активна дієслівна зв'язка *бути*, що може мати нульовий вияв, коли репрезентована в реченні інформація збігається з моментом мовлення чи вживається в позачасовому значенні. У такому разі маркером синтаксично вербалізованих допоміжних субстантивів є грамема називного. Семантичну специфіку аналітично представленого предиката розгляданого зразка віддзеркалює вказівка на постійну, невід'ємну рису, ознаку істоти. Натомість у разі експліцитного вияву зв'язки *бути* субстантив з узагальненим предметним значенням функціонує переважно у формі орудного відмінка, а предикат великою мірою спеціалізований на переданні темпорально обмежених чи потенційних характеристик осіб. Пор.: *Політичні трибуни ніколи не об'єднують Україну. Вони лише мастаки шматувати нашу землю на частини, користуючись цезарівським "Поділяй та владарюй!"* ... (Den', 15. 06. 2006) і *Вони лише були мастаками шматувати нашу землю на частини, користуючись цезарівським "Поділяй та владарюй!"*; *Вони лише були б мастаками шматувати нашу землю на частини, користуючись цезарівським "Поділяй та владарюй!"*

Кардинально інший характер підпорядкування притаманний інфінітивам, залежним від слів *майстер, майстриня, мастак*, у структурах на зразок *Майстер декламувати вразив присутніх зворушливим прочитання поезії; Люди не довіряли мастакові жартувати*, які засвідчують структурно-семантичну конденсацію речень, модельованих аналітичними предикатами "майстер, майстриня, мастак + інфінітив", наприклад: *Хлопець був*

майстром декламувати + Хлопець вразив присутніх зворушливим прочитання поезії → Майстер декламувати вразив присутніх зворушливим прочитання поезії; Чоловік був мастаком жартувати + Люди не довіряли чоловікові → Люди не довіряли мастакові жартувати. Аналізовані субстантиви, зазнавши частково десемантизації, разом з інфінітивом перебувають у валентній рамці дієслова й можуть заповнювати суб'єктну, об'єктну, адресатну, інструментальну зони. На формально-синтаксичному підрівні розглядані мовні комплекси маркують підмет чи керований член речення. Доказом повноправності вказаних сполук у структуруванні мовленнєвого акту, виконанні ними номінативної функції і реалізації семантики предметності вважаємо можливість їхнього згортання в реальний іменник: **Майстер декламувати вразив присутніх зворушливим прочитання поезії** → **Декламатор вразив присутніх зворушливим прочитання поезії**; **Люди не довіряли мастакові жартувати** → **Люди не довіряли жартівникові**; **Майстер акомпанувати виступив перед глядачами філармонії** → **Акомпаніатор виступив перед глядачами філармонії**. Зміни в морфологічному оформленні виділених мовних одиниць репрезентує морфологічний різновид віддієслівної субстантивації.

Докладного вивчення та чіткої диференціації з огляду на умови вживання й функційне навантаження потребують похідні (віддієслівні і відприкметникові) іменники, засвідчені в контексті з неозначеною формою дієслова. В українській мові вторинні субстантиви в певних комунікативних ситуаціях також виявляють різну семантичну потужність і категорійну спроможність, а отже, мають різну лексико-граматичну ранговість. Для доказовості такого теоретичного положення досить показовою вважаємо кореляцію абстрактних іменників із твірними дієсловами, семантична поведінка яких безпосередньо впливає на статус утворених від них мовних знаків. Зорієнтованість та вказані концепти дає змогу розподілити мовні одиниці *бажання, прагнення, вміння (уміння), змога, можливість* та ін. на дві групи: 1) аналітичні зв'язкові компоненти, що разом з неозначеною формою дієслова структурують предикат; 2) самостійні субстанційні синтаксеми складної семантичної природи, наділені здатністю приєднувати інфінітиви-атрибути. Для одиниць першого різновиду твірними є напівзв'язки *бажати, прагнути, вміти (уміти), могли (змогли)*, що виконують допоміжну роль модального модифікатора лексичного значення неозначеної форми, разом із якою структурують предикат і реалізують його категорійну спеціалізацію. Тому деривати на зразок *бажання, прагнення, вміння (уміння), змога* варто вважати допоміжними одиницями із супровідним модальним змістом, а розташовані після них дієслова неозначеної форми – складниками предикатної синтаксеми. Своєрідність функційного вияву віддієслівних одиниць полягає також у їхній здатності вживатися в межах трикомпонентного предикатного комплексу, у такому разі домінують усталені сполуки *горіти бажанням, палати бажанням, мати бажання, виявляти (виявити) бажання, виявляти (виявити) прагнення* та ін., що беруть безпосередню участь у вираженні грамеми бажальної модальності, і *виявляти (виявити) вміння, мати змогу, мати можливість*, які слугують маркерами модального значення потенційності. Пор.: *Хто ще не укріпив імунітет, ще є час це зробити, а хто бажєє вакцинуватися від грипу – теж є час* і *Хто ще не укріпив імунітет, ще є час це зробити, а хто має бажання вакцинуватися від грипу – теж є час* (Den', 16. 11. 2010); *Форум – це лише майданчик для зібрання людей, які бажють щось робити* і *Форум – це лише майданчик для зібрання людей, які мають бажання щось робити* (Den', 19. 01. 2016); *Мовляв, українці вперше можуть жити по-людському* і *Мовляв, українці вперше мають можливість жити по-людському...* (Shklyar); *Росія за допомогою хакерських атак прагне дестабілізувати Захід* (Den', 03. 02. 2017) і *Росія за допомогою хакерських атак виявляє прагнення дестабілізувати Захід*. Схожа функційна поведінка притаманна відприкметниковим дериватам *здатність, спроможність* та ін., твірною базою яких слугують відповідно *здатний, спроможний* тощо, пор.: *Музика здатна лікувати душі...* (Den', 02. 10. 2015) і *Музика має здатність лікувати душі*; *І нашим головним завданням є те, щоб армія була спроможна відповісти на будь-які виклики саме від Росії* (Den', 03. 10. 2015) і *Нашим головним завданням є те, щоб армія мала спроможність відповісти на будь-які виклики саме від Росії*.

На відміну від проаналізованого функційного навантаження віддієслівні субстантиви на зразок *бажання, прагнення, вміння (уміння), змога, можливість* виявляють здатність маркувати семантично ускладнені субстанційні синтаксеми, найчастіше суб'єктну та об'єктну. На формально-синтаксичному підрівні вони співвідносні з підметом та керованим компонентом. Із морфологічного боку розглядані одиниці, хоч і не втратили повністю семантики динамічності, проте набути певного іменниково-категорійного оформлення – самостійних морфологічних категорій відмінка, числа й роду. У такому разі вказані віддієслівні лексеми потенційно спроможні приєднувати інфінітиви-атрибути. Наприклад: *Бажання висловити свою думку з приводу статті виникло відразу і не безпідставно, а через ряд обставин* (Den', 14. 08. 2012); *У Раді національної безпеки і оборони України не бачать бажання бойовиків врегулювати мирним шляхом ситуацію на Донбасі* (Den', 08. 12. 2014); *Більшість людей в Німеччині підтримують прагнення українців жити в демократії* (Den', 15. 01. 2016); *Туреччина підтримує наше прагнення здійснювати реформи...* (Den', 14. 05. 2016); *Тому прагнення Оксани Григорівни Ольшевської захистити, як пояснює вона, свою дитину, її гідність лише можна вітати* (Den', 09. 04. 2009); *А нещодавно все ж з'явилася реальна можливість під час денних півгодинних виходів у вихідні робити те, про що мріяв* (Den', 16. 04. 1999).

Частині віддієслівних та відприкметникових субстантивів притаманний значно вищий ступінь вираження опредметненої динамічної чи статичної ознаки, що зумовлює їхню здатність поєднуватися з інфінітивами, спрямованими в прикметникову площину. Частіше зазнають синтаксичної ад'єктивації неозначені форми, підпорядковані лексемам на зразок *прохання, наказ, вимога, заклик*. З огляду на дериваційний зв'язок цих

субстантивів з особовими дієсловами вони також мають складну семантичну структуру, зумовлену конденсацією реченнєвих побудов. Наприклад: *Сергій Бубка звернувся до керівників Черкащини з проханням виділити житло олімпійському призеру* (Den', 08.09.2016); *НБУ направив в АП прохання скасувати реєстрацію кредитних договорів з резидентами* (Den', 25.02.2015); *Наша сотня добу лежала, очікувала Ватутіна, ми отримали наказ забрати в нього документи* (Den', 28.02.2013); *...авіація не отримала наказу атакувати колони противника* (Den', 24.06.2011); *...він (Птіцин. – Н. К.) одразу розпізнав той самий шрифт, яким було розмножено заклики не вірити московським катам та їхній більшовицькій амнесії* (Shklyar); *Відповідний заклик приєднатися до акції-звернення до влади Нідерландів розмістили організатори заходу з варшавської фундації "Наш Вибір" та Об'єднання українців у Польщі у Facebook* (Den', 25.11.2016); *Трамп – популіст, який апелює до головних переживань виборців. Звідси його заклик збудувати стіну між США і Мексикою...* (Den', 01.08.2016). Варто зазначити, що атрибутивно вжиті інфінітиви, підпорядковані віддієслівним субстантивам розгляданого зразка, корелюють з об'єктними компонентами, прогнозованими твірними особово-часовими та особово-способовими формами дієслів, пор.: *Король віддав наказ схопити непокірного отамана...* (Den', 27.04.2001) і *Я наказав Вовкулаці мчати до хлопців...* (Shklyar), *Отаман <...> наказав розсипатися в розстрільну і показати ворогові, на що здатні козаки* (Shklyar); *Посольства ігнорують заклики КНДР покинути країну* (Den', 06.04.2013) і *Він сказав, що уряд УНР закликає лісовиків припинити бойові дії...* (Shklyar).

Переважне спрямування в атрибутивну сферу виявляють також інфінітиви, підпорядковані абстрактним, але непохідним із сучасного боку іменникам. *Ми надамо їм шанс частково виправити свою помилку* (Kohut 79); *Як вона (Марія. – Н. К.) могла йому відмовити, коли навмисне придумала цю причину вийти з хати* (Kohut 32); *Саме тому в кількох ініціативних студентів з'явилась ідея відзняти фільм про Острого та академію* (Den', 27.05.2016); *Ідея повернення РФ в ПАРЄ не має підтримки серед членів Асамблеї* (Den', 11.10.2016); *"Ідея створення проекту виникла у Мишка, коли ми сиділи на березі ріки, і, побачивши великі хвилі, замислилися, як можна використовувати їхню енергію", – розповідає науковий керівник і батько ліцеїста Михайло Ілліч* (Den', 14.05.2014); *Ідея відзняти фільм про Острого та академію належить кільком ініціативним студентам* (Den', 27.05.2016); *Тут слово "обов'язок" означає внутрішнє волевольє рішення* (Den', 02.09.2016). Певна функційну спільність із ними виявляють субстантиви, не співвідносні з іншими частинами мови, але з кількоморфемною основою: *Тут, на святковому ярмарку, можна придбати українські чи перекладені українською мовою книжки, ознайомитись зі справжнім моголянським самвидавом, зробити свою вузлову ляльку-мотанку, розмалювати писанку, повчитись мистецтву ткати сорочки чи власноруч зліпити глиняного глечика* (Den', 18.10.2005). Зазначені різновиди мовних одиниць подібно до суфіксальних чи безафіксних віддієслівних утворень не відбивають значення реальної предметності, утім за ступенем абстрагування їхньої семантики вони відрізняються: у віддієслівних субстантивах ознака узагальнення виявлена більшою мірою. Доказом такого теоретичного положення вважаємо наявність у них зазвичай однієї форми числа, рідше – двох. Натомість непохідні абстрактні іменники переважно мають здатність змінюватися за числами, що певною мірою споріднює їх із назвами конкретних предметів. Пор.: *прохання, запрошення* й т. ін. функціонують тільки в однині і *причина – причини, ідея – ідеї*. Слушну думку з цього приводу висловив І. Р. Вихованець: "Наявність у абстрактних іменників однієї чи двох форм числа відбиває як граматичні, так і семантичні їхні (цих іменників) характеристики. З цими показниками пов'язані різні ступені узагальнення й абстрагування. Неможливість утворення форм множини в абстрактних іменниках нерідко вказує на вищий ступінь їхнього абстрагування" (Vykhovanets', Horodens'ka 52). Подані аргументи слугують підґрунтям для кваліфікації непохідних форм на позначення нематеріальних предметів як своєрідних мовних знаків, що перебувають на межі між власне-іменниками та вторинними абстрактними (предикатними) одиницями. Крім своєрідно представлені категорії числа, усі опорні іменники виявляють спільність у наявності інших граматичних показників, що забезпечують реалізацію загальнокатегорійного значення предметності: їм притаманні словозмінна категорія відмінка та класифікаційна категорія роду, а також вони закріплені за синтаксичною позицією підмета чи керованого члена речення.

У сучасній українській мові марковані неозначеною формою дієслів атрибутивні одиниці виявляють певну морфологічну спільність. Вони не мають чітких морфологічних ознак. Як справедливо зазначає І. Р. Вихованець, "залежність синтаксичного інфінітивного ад'єктива від іменника не передається власне-прикметниковими категоріями роду, числа і відмінка, які являють собою віддзеркалення тотожних категорій опорних іменників" (Vykhovanets' 81).

Отже, у сучасній українській літературній мові транспоновані до сфери прикметника інфінітиви функціонують тільки в семантично ускладнених реченнях, реалізують атрибутивні семантико-синтаксичні відношення і перебувають у формально-синтаксичному зв'язку прилягання з опорним субстантивом, який зазвичай виконує роль підмета чи керованого члена речення. Істотною рисою синтаксичних віддієслівних ад'єктивів є їхнє перебування в постпозиції щодо опорних субстантивів, експлікованих переважно похідними лексемами складної семантичної природи на зразок *прохання, наказ, вимога, заклик* та деякими абстрактними, але непохідними із сучасного боку іменниками. Певне обмеження виявляють спрямовані в прикметникову площину інфінітиви, які залежать від субстантивів *бажання, прагнення, вміння (уміння), змога, можливість, здатність, спроможність* та ін. Підпорядковані їм неозначені форми набувають синтаксичних рис прикметника у разі, якщо подані вторинні лексеми є повноправними компонентами мовленнєвого акту,

виконують номінативну функцію й, перебуваючи у валентній рамці дієслова, заповнюють суб'єктну, об'єктну, адресатну, інструментальну зони. За умови зниження семантичної потужності та категорійної спроможності вказані іменникові деривати виконують роль аналітичних зв'язкових компонентів і разом з неозначеною формою дієслова структурують предикат.

Порушені питання стосуються тільки одного з аспектів прикметникової транспозиції. У перспективі дослідження актуальним є комплексне дослідження відприслівникової синтаксичної ад'єктивації.

References

Hlibchuk, Nataliya, Dobosevych, Ulyana. "Problemy mizhchastynomovnoyi omonimiyi v suchasniy ukrayins'kiy literaturniy movi (The Problems of Lexical-Grammatical Homonymy in Modern Ukrainian Literary Language)". *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriya filolohichna. (Journal of the Lviv University. Series Philology)* 50 (2010): 386–403. Print.

Horpynych, Volodymyr. *Suchasna ukrayins'ka literaturna mova. Morfemika. Slovtvir. Morfonolohiya (Modern Ukrainian Literary Language. Morfemika. Word Formation. Morphology)*. Kyiv: Vyscha shk., 1999. Print.

Kovalyk, Ivan. *Vchennya pro slovtvir. Vybrani pratsi (Doctrine of Word Formation. Selected Works)*. Ivano-Frankivsk; L'viv: Misto NV, 2007. Print.

Kostusyak, Nataliya. "Syntaksychna ad'yektivatsiya vidminkovykh form u suchasniy ukrayins'kiy literaturniy movi" ("Syntax Adjectival Transposition of Case Forms in Modern Ukrainian Literary Language"). *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: "Filolohiya" (Science Journal of International Humanitarian University. Series: "Philology")* 8, т. 2 (2014): 23–27. Print.

Kostusyak, Nataliya. "Syntaksychna prykmetnykova transpozitsiya pryymennykovo-vidminkovykh form imennykh" ("Syntax Adjectival Transposition of Case-Prepositional Forms of Nouns"). *Naukovi zapysky Natsional'nogo universytetu "Ostroz'ka akademiya". Seriya "Filolohichna" (Scientific proceedings of the National University of "Ostroh Academy". "Philology" Series)* 44 (2014): 141–145. Print.

Kul'babs'ka, Olena. *Vtorynna predykatsiya u prostomu rechenni (Secondary Predication in a Simple Sentence)*. – Chernivtsi: Chernivets'kyy natsional'nyy universytet, 2011. Print.

Mats'ko, Lyubov. *Inter'yektyvy v ukrayins'kiy movi (Interjectives in a Ukrainian Language)*. – Kyiv: KDPI, 1981. Print.

Mezhov, Oleksandr. "Ad'yektivne funktsionuvannya imennykh u syntaksychnykh slovospoluchennyakh" (Adjective Functioning of Noun in Syntactical Combination of Words). *Naukovyy visnyk Shkhidnoyevropeys'koho natsional'nogo universytetu im. Lesi Ukrayinky. Filolohichni nauky (movoznavstvo) (Science Journal of Lesya Ukrainka Eastern European National University. Philological Sciences (Linguistics))* 2 (279) (2014): 143–148.

Plyushch Mariya. *Hramatyka ukrayins'koyi movy. Morfemika. Slovtvir. Morfolohiya (Grammar of the Ukrainian Language. Morfemika. Word Formation. Morphology)* Kyiv: Vyd. dim "Slovo", 2010. Print.

Suchasna ukrayins'ka literaturna mova: morfolohiya (Modern Ukrainian Literary Language: Morphology). Za zah. red. Ivana Bilodida (Ed. by Ivan Bilodid). Kyiv: Nauk. dumka, 1969. Print.

Vykhovanets', Ivan. *Chastyny Movy v Semantyko-Hramatychnomu Aspekty (Part of Speech in Semantic and Grammatical Aspect)*. Kyiv: Naukova dumka, 1988. Print.

Vykhovanets', Ivan, and Kateryna Horodens'ka. *Teoretychna Morfolohiya Ukrayins'koyi Movy (Theoretical Morphology of the Ukrainian Language)*. Kyiv: Pul'sary, 2004. Print.

List of Sources

Den' (Day), 1999–2014. Web. 28 Feb. 2017.

Kohut, Lyudmyla. *Svoyi... Chuzhi... (Their... Strangers...)*. L'viv: Vydavnycha firma "Afisha", 2014. Print.

Kostenko, Lina. *Vybrane (Favourites)*. Kyiv: Dnipro, 1989. Print.

Shklyar Vasyly. *Chornyy Voron (Black Raven)*. Kyiv: Yaroslaviv Val, 2009. Web. 28 Feb. 2017.

Надійшла до редакції 21 березня 2017 року.

SYNTAX ADJECTIVAL TRANSPOSITION OF VERBS IN MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

Nataliia Kostusiak

Department of Ukrainian Language, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

Abstract

Background: Recent studies of the grammatical system of modern Ukrainian language demonstrated the productivity and objectivity of concepts, supporters are trying to develop and apply new methods of analysis of various linguistic units and phenomena. In this vein there is a comprehensive description of the syntactical derivatives, creating the typology of transposed units, studying them in different ways. The relationship of the problem detects the studying of verbal adjectives, clarifying their functional purpose, combination features with other components of sentences, formal syntactic and semantic syntactic potential of these secondary language signs.

Purpose: Holistic study of syntactic verbal adjectivation, which provides the definition of common and distinctive features of the self-adjectives and taken to the attribution field of verbal tokens; analyzes semantic syntax and formal syntax expressions of the transposed units.

Results: The principal common of verbal adjectival transposyt and attributes is their subordinate reference of the noun and operation of syntactically complicated sentences. The difference between these two groups of units is found that: 1) self-adjectives are much more about preposition noun, unlike them formed due to the adjectivation infinitives stand after the reference noun: 2) the primary carriers of static signs depend on various origin and lexical meaning of nouns, while significant feature of the infinitive, which acquired syntactic features adjective is mostly verbal submission token. The valence bond is not particular for the transposed units.

Discussion: In modern Ukrainian literary language capable infinitives can implement the attribute semantic syntax attitude and act as attributive syntaxemes. With formal syntactic hand infinitives are due to fit with the bearing noun. The bearing noun expressed by the verbal nouns or by nouns with abstract value. Brought up questions concern only one of the aspects of adjectival transposition. In the future of the relevant research the topical is the research of the syntactic adjectivation of adverbs.

Key words verb, adjective, transposition, adjectivation, semantic and syntactic relations, formal syntactic relationships.

Vitae

Nataliia Kostusiak is Doctor of Philology, Professor, Professor of Department of Ukrainian Language at Lesya Ukrainka Eastern European National University. Her areas of research interests include functional linguistics, cognitive linguistics, categorical linguistics and communicative linguistics.

Correspondence: nat_kostusyak@ukr.net

Марія Слободян

УДК 81'367.635'367.7'42

ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ЧАСТКИ *ТІЛЬКИ* У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

Здійснено функційно-семантичний опис частки тільки, охарактеризовано особливості вживання частки та її роль у синтаксичній організації дискурсу; окреслено найхарактерніші функційні вияви частки; з'ясовано роль частки у формуванні імплікацій, точок зору та імпліцитних смислів; розглянуто найхарактерніші контексти вживання частки.

Ключові слова: частка, дискурсивні слова, дискурс, функційні вияви.

Серед найскладніших проблем партикології залишається виявлення і науковий опис смислового наповнення часток української мови. Складність цього завдання пояснюють специфікою функційно-комунікативного вживання часток. Тема лінгвістичного дослідження часток була предметом вивчення українських і зарубіжних мовознавців, які, в основному, розглядали частки як дискурсивні слова з відповідною їх характеристикою. Серед українських лінгвістів цим питанням займалися Ф. С. Бацевич (Bacevich, "Chastki ukrajinskoji movi"), А. П. Загнітко (Zahnitko, Karatayeva), К. С. Симонова (Simonova), О. С. Педченко (Pedchenko) та ін. Зарубіжні дослідники розглядають частки в контексті функціонування дискурсивних слів (далі – ДС) (інші назви – дискурсивні маркери, дискурсивні конектори, дискурсивні частки та ін.). Це, зокрема, праці В. Fraser (Fraser), D. Schiffrin (Schiffrin), L. Brinton (Brinton), G. Andersen (Andersen) та ін.

Актуальність дослідження полягає у тому, що українське мовознавство характеризується недостатнім рівнем вивчення лінгвістичного статусу партикул і їхніх лінгвістичних особливостей, зокрема розгляд часток як ДС і дослідження їх семантико-прагматичних можливостей. **Новизна** роботи полягає у невеликій кількості досліджень функціонально-комунікативних можливостей партикул як ДС в українській лінгвістиці. **Теоретичне значення** отриманих результатів полягає в можливості застосування висновків у наукових дослідженнях сучасних вчених, присвячених часткам української мови, їх дискурсивній природі, а також їх семантико-прагматичних особливостей функціонування у дискурсі.

Мета роботи – здійснити функційно-семантичний опис частки *тільки* на матеріалі української прози. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) охарактеризувати особливості вживання частки *тільки* та її роль у синтаксичній організації дискурсу; 2) окреслити найхарактерніші функційні вияви частки; 3) з'ясувати роль частки у формуванні імплікацій, точок зору та імпліцитних смислів.

Функційно-семантичні смисли частки описані в таких пунктах характеристики *тільки* як ДС: особливості вживання та синтаксичної організації дискурсу, функційні вияви; прагматичні смисли частки охарактеризовані у таких позиціях опису як прагматичні імплікації, точка зору, імпліцитні смисли.

Часткам притаманна така лінгвістична категорія як модальність, тобто частки виражають відношення мовця до висловлювання і їхні особливості виявляються лише в категорії людського вербального спілкування, тобто в дискурсі. Л. Коломієць та А. Майборода стверджують, що «модальність кваліфіковано як визначальну рису усіх часток» (Kolomiyc', Mauboroda). Таким чином, ми можемо розглядати частки як дискурсивні слова.